

Diskussion

Stalins særligt hemmelige verden

OM NIELS ERIK ROSENFELDT'S DISPUTATS

AF

POUL VILLAUME

Afhandlingen er i nærmest enhver henseende tungtvejende.¹ Tungtvejende er dens valg af emne, altså kortlægningen af Stalins hemmelige magtapparat og dets – ikke så sjældent morderiske – *modus operandi*, hvor dystert dét emne end kan forekomme. Og tungtvejende er den imponerende grundighed, systematik og akribi, hvormed afhandlingens forfatter har løst opgaven. Hertil kommer værkets ydre fremtoning: Den flotte og flot udstyrede bog – eller bøger – som afhandlingen er blevet omsat til, og så naturligvis dens rent fysiske vægt, i alt nøjagtig 2,4 kilogram på køkkenvægten.

De to bind er på henholdsvis 614 og 310 siders ren tekst, i alt 924 sider, hvortil hører 75 tætskrevne sider med slutnoter, altså i alt 999 sider – heldigvis med letlæselig typografi, og næsten uden trykfejl. Hertil kommer 20 siders organogrammer over kommunistpartiets, sikkerhedstjenesternes og Kominterns strukturer; en 25 siders liste over mere end 200 af de vigtigste personer i de hemmelige apparater, med biografiske noter om hver enkelt – et mini-forbryderalbum, vil nogle nok kalde det; et 20 siders resumé på dansk; en liste på 29 sider over anvendte arkiver og sekundærlitteratur; et fem siders bibliografisk addendum, som gennemgår et par væsentlige værker, der udkom kort efter afslutningen på arbejdet med afhandlingen; en række velvalgte fotos og andre illustrationer spredt ud over siderne, ofte med oplysende billedtekster; en liste over forkortelser, samt et navnerregister. Det kan på denne baggrund forekomme lidt utaknemmeligt at ønske sig endnu

1 Det følgende er en lidt udvidet og redigeret version af mit indlæg som 2. officielle opponent ved Niels Erik Rosenfeldts offentlige forsvar af afhandlingen *The »Special« World: Stalin's power apparatus and the Soviet system's secret structures of communication, vol. I-II* (København 2009: Museum Tusulanums Forlag) for den filosofiske doktorgrad på Københavns Universitet den 13. februar 2009.

mere – men man savner faktisk i høj grad tillige et sagregister.²

Et lille ekstra hjertesuk er her på sin plads om afhandlingens alt for lange og tornefulde vej fra det færdiggjorte manuskript i 2004 til den oversatte, færdigtrykte bog foreligger nu i 2009: Medvirkende til det langtrukne forløb har været den uheldige beslutning om, at Forskningsrådet nu kun kan støtte publicering af doktordisputater med maksimalt 80.000 kr., dvs. en brøkdel af, hvad det typisk koster at udgive et værk af denne karakter. Dette lægger unødige sten i vejen for publicering af vægtig dansk forskning på internationalt niveau, idet der – som i dette tilfælde – ofte kræves betydelige mængder tid og energi brugt på ansøgninger til private fonde m.v. Der synes at være tale om en del af en generel, paradoksalt tendens, som i praksis gør det mere besværligt at få humanistisk forskning på højt niveau publiceret i Danmark – selv på engelsk, som ellers i andre sammenhænge foretrækkes og premieres.

Præses' afhandling er hele vejen karakteriseret ved en energisk analytisk tilgang, en klar argumentation – men nok også ved en del gentagelser af de afgørende teser og resultater. Afhandlingen er også, det kan ikke helt skjules, en til tider noget krævende læseoplevelse for i hvert fald ikke-specialisten, med sin store detaljerighed, hvad angår beskrivelsen af de mangfoldige og komplekse, hemmelige bureaukratiske pyramidestrukturer og beslutnings- og forvaltningsprocesser og deres ændrede former og funktioner i den ca. 30 års periode, afhandlingen dækker, fra første halvdel af 1920'erne til første halvdel af 1950'erne. Man kunne måske også have ønsket sig, at mange af mellemrubrikkerne tydeligere ledte læserens tanke hen på, hvad det pågældende afsnit handler om. En del steder er delkapitel- og mellemoverskrifter temmelig generelle og reelt lidet oplysende – jeg nævner i flæng: »The overall pattern«; »The bureaucratic system«; »Stalin and the secret apparatus«, og lignende. Det er dog i den større sammenhæng formelle detaljer.

Selv har jeg ingen ambitioner eller forventninger om ved denne lejlighed at skulle, eller kunne, belære præses om større eller mindre enkeltheder i det særlige emnefelt, som han har viet det meste af sit arbejdsliv til. Men en så indholds- og omfangsrig afhandling som den foreliggende kan selvsagt under alle omstændigheder give anledning til en mangfoldighed af interessante faglige og forskningsmæssige dis-

2 Det skal for en ordens skyld nævnes, at bedømmelsesudvalget inden den endelige antagelse af afhandlingen til forsvar bad doktoranden om – for at øge afhandlingens læselighed og overblikket over det omfangsrige stof – at udarbejde det nævnte resumé (på dansk), organogrammerne og den annoterede navneliste.

kussioner. Af pladsmæssige grunde skal jeg nøjes med i det følgende, først og fremmest i perspektiverende øjemed, at tage tre hovedtemaer op, som vedrører: 1) historiografien, 2) forholdet mellem teori og empiri, og forholdet mellem institutionshistorie og politisk historie, samt historieskrivning generelt om et emne som det foreliggende, 3) det udenrigspolitiske apparat og udenrigspolitikken under Stalin.

Historiografien: Traditionalister og revisionister

I de indledende bemærkninger skriver præses (bd. 1, s. 20), at det nye kildemateriale, som er blevet tilgængeligt efter Sovjetunionens opløsning, stadig er noget sporadisk og tvetydigt, og at det på nogle punkter er blevet taget til indtægt af den traditionalistiske skole, som altså primært understreger Stalins personlige og det øvrige politiske topniveaus afgørende indflydelse og magt. På andre punkter er det nye materiale dog blevet indlemmet i arsenalet hos den revisionistiske skole, der navnlig fokuserer på de sociale og lokale processer ude i det sovjetiske samfund, og som tillægger det politiske topniveau relativt mindre indflydelse. Nøgternt betragtet, skriver præses, synes kernen at være, at med de nye kilder er det nu muligt »to draw a much more nuanced picture of the Stalinist system, automatically calling into question all rigid stereotypes and fixed interpretations, whether these stem from the traditionalist or the revisionist arsenal.« Og for at understrege pointen tilføjes det (s. 21), at »the more general theoretical debate is by no means over«, og at »the classical methodological problems associated with the Stalinist system still remain, notwithstanding the quantity of fascinating new evidence« – og at dette endda i særlig grad gælder, når man som i denne afhandling søger at trænge ind i systemets mest hemmelige kerne.

Dette forekommer jo at være en frugtbar, åben måde at forholde sig til det nye materiale og den historiografiske diskussion på. Det synes at være præses' opfattelse, at der ikke er nogen 'rygende pistoler' – i hvert fald ikke i overført betydning – i det nye materiale, altså ikke nogen enkeltdokumenter, som én gang for alle og endegyldigt besvarer eller løser centrale spørgsmål og problemer vedrørende det stalinske system, som historikere og andre forskere har bakset med i årtier. Det er måske værd at gøre opmærksom på, at i så fald adskiller de nu mere tilgængelige sovjetiske arkiver sig ikke afgørende fra alt muligt andet nyfundet historisk kildemateriale fra andre egne og perioder: Selv om sådant materiale af og til og til et vist punkt kan 'lukke' mere faktisk

prægede spørgsmål og uklarheder, så vil de spor, de historiske kilder efterlader, som oftest pege i så mange retninger, at historikerne og deres læsere kun kan håbe på at blive oplyste på et højere niveau af ufuldstændig viden.

Helt generelt kan man dog spørge, hvilke konsekvenser dette generelle metodiske og historiografiske forbehold har fået for afhandlingen – dvs. for dens hovedteser og hovedkonklusioner. Det er nemlig ikke aldeles klart, hvor forfatteren placerer sig i den internationale historiografiske diskussion – og heller ikke, i hvilket omfang forfatteren står samme sted i debatten som før, det nye arkivmateriale blev tilgængeligt. Jeg skal senere vende senere tilbage til disse spørgsmål i mere konkret kontekst, bl.a. i forbindelse med udenrigspolitikken.

Teori – empiri: Bureaukrati og hemmeligholdelse

På s. 29 (bd. 1) slås det fast, at afhandlingens primære formål («primary purpose») er at »identify particular institutions and bureaucratic structures within the Soviet system«. Kun sekundært og, må man forstå, indirekte, er det hensigten – via afdækningen og belysningen af de hemmelige organisationsformer i toppen af systemet – at diskutere Stalins og hans nærmeste medarbejders hensigter og motiver bag f.eks. tvangskollektiviseringen i begyndelsen af 1930'erne, de store udrensninger og masseterroren i slutningen af 1930'erne, Hitler-Stalin-pagten i 1939, osv. Kort gengivet er begrundelsen for denne prioritering dels, at det aldrig vil være muligt at føre endegyldigt bevis for aktørernes motiver, og dels, at selv om kildematerialet er ufuldstændigt, så kan »the history of institutions [...] provide considerably more reliable insights into the key questions at issue« end netop selv de mest komplekse årsags- og motivanalyser, som i så høj grad har præget forskningen i Stalin-tidens og i Sovjetunionens historie.

Der er således – står der på s. 30 – tale om en bevidst afgrænsning i bredden for at skabe desto bedre betingelser for at gå i dybden – altså med den øverst prioriterede institutionshistorie, må man forstå. Men ikke desto mindre hedder det umiddelbart efter på s. 30: »The choice made here to give priority to *political and* [min fremhævn., P.V.] institutional history rests simply on a premise that both the traditionalists and at least the more moderate revisionists will be able to accept« – nemlig den præmis, at det under alle omstændigheder er værd at søge stadig bedre svar på, hvordan det centrale beslutningstager- og kommunikationssystem fungerede under Stalin, for således bedre at belyse de for-

skellige strukturer, som formede rammerne for resten af den sovjetiske befolknings liv og arbejde.

Dette synspunkt kan givetvis forsvares. Men så er der vel netop trods alt først og sidst tale om netop institutionshistorie, og ikke om at »give prioritet til politisk og institutionshistorie«. Der forekommer altså at være en vis uklarhed i udgangspunktet, i hvert fald som det er formuleret her – og jo så sandelig også set i relation til resten af afhandlingen, de følgende ca. 900 sider, som i det væsentligste *er* institutionshistorie – ja, måske kunne man over visse strækninger kalde det for et nærmest topografisk, eller arkæologisk, institutions- og organisationsstudie på godt og – måske lidt – ondt.

Under alle omstændigheder er der ganske få eksempler i afhandlingen på egentlig politisk historieskrivning, altså konkrete eksempler på, hvordan eller i hvilket omfang overhovedet de ultra-hemmelige organisationsformer og -strukturer påvirkede den udformede politik og dens implementering. Og det store spørgsmål: Findes der nogen entydigt klare eksempler i kildematerialet på, at den hemmelige sektor spillede en vigtig rolle eller var afgørende for beslutningsprocessen og den førte politik? Et andet spørgsmål i forlængelse heraf: Det stærke fokus i afhandlingen på systemets struktur, anatomi, procedurer og beslutningsprocesser – med streg under processer – har en vis tendens til at overskygge både *indholdet* i beslutningerne og de mennesker af kød og blod, som faktisk udførte beslutningerne. Det er utvivlsomt rigtigt, at Stalin gav ordre til ekstremt meget og blev informeret om ekstremt meget, og at styret var ekstremt centraliseret og toptungt omkring Stalins person. Men betyder dét uden videre, at revisionisternes hovedtese, altså at alt i Stalins Rusland ikke var planlagt, styret og 100 pct. kontrolleret fra toppen – er endegyldigt lagt i graven? Tager vi f.eks. spørgsmålet om Stalins ordrer om massehenrettelser under Den Store Terror: Hvorfor – ud over frygten – var der så mange villige, medskyldige bøddler og håndlangere ned gennem systemet? Som det er blevet formuleret: Hvad var det folkelige bindevæv i diktaturets anatomi?³

Umiddelbart efter det før citerede sted s. 30 hedder det på s. 31, at der ikke bør skabes kunstige grænser eller skel mellem en historisk orienteret og en mere generel samfundsvidenskabelig tilgang til emnet. I konkrete studier vil historiske og samfundsvidenskabelige tilgange, skriver præses, have en tendens til at supplere hinanden, og ikke

3 Det skal her retfærdigvis nævnes, at doktoranden selv behandler disse spørgsmål læseværdigt i Niels Erik Rosenfeldt: *Stalin: Diktaturets anatomi* (København 2006: Høst & Søn).

udelukke hinanden. Selv om de foreliggende analyser i afhandlingen således »are primarily historical investigations«, erklærer forfatteren sig eksplicit »indebted in several respects to modern organisation and communications theory, particularly when it comes to the functioning of hierarchical bureaucracies.«

Imidlertid redegøres der intetsteds nærmere for, hvilke teoridannelser der er benyttet, og heller ikke hvordan de mere konkret har befrugtet analysen. Der er da heller ikke i navneregisteret eller i litteraturlisten nogen referencer til kendte bureaukrati- eller organisationsteoretikere som f.eks. klassiske sociologer som Max Weber, Talcott Parsons eller Robert Merton. Nu er det jo en tilbagevendende diskussion blandt historikere, i hvilket omfang de nomotetiske samfundsvidenskaber og deres teoridannelser reelt kan eller bør være vejledende for idiografiske, empirisk baserede historiske analyser – og det gælder måske især, når det drejer sig om et så specielt system som Stalins »særlige verden«. Men siden præses nu udtrykkeligt påkalder sig sådanne teoridannelser, forekommer det at være et savn, at de ikke ekspliciteres.

Det er der dog andre fremtrædende sovjetforskere, der har gjort, f.eks. Moshe Lewin, som i sit bidrag til *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* (1997), redigeret af ham selv og Hitler-specialisten Ian Kershaw, har peget på, hvad han ser som den afgørende modsigelse i hele det stalinistiske system: På den ene side det statslige bureaukratis uundværlighed – og på den anden side dets uforenelighed med det vilkårlige, personlige despoti, som Stalin udfoldede over for det. Moshe Lewin sammenfatter det sådan her: »Despotismen var afhængig af bureaukratiet, men kunne ikke stole på det«. Levin henviser til Max Webers observation om, at når bureaukratiet først er indstiftet eller er etableret, er det så godt som umuligt at ødelægge det eller at komme det til livs, og Lewin peger på, at selv Stalins blodigste udrensninger ikke var i stand til knuse det. Tværtimod: Netop mens udrensningsbølgerne var på deres højeste, voksede embedsværket betragteligt.

Så længe Stalin var i live, kunne bureaukratiet – selv om det var allestedsnærværende – ikke overtage systemet som sådan. Bureaukratiet og dets »formelle rationalitet« (som Weber kaldte det) var i stedet nødt til at forholde sig til den – irrationelle – vilkårlighed og usikkerhed, som netop er enhver effektiv forvaltnings antitese. For sin del kunne despoten nok knuse »små stalin'er« rundt om i systemet, men han var i sidste ende nødt til erstatte dem. Centraliseringen skabte altså, ifølge denne analyse, en mængde lokale bureaukratier. Men det var umuligt at skabe og opretholde et 'system', så længe bureaukratiets egne regler jævnligt blev overtruffet af despotens pisk – eller økse. Denne centrale

modsigelse i stalinismen drog derfor dens evne til at reproducere sig selv i alvorlig tvivl, så længe despoten levede. Efter Stalins død begyndte derfor også bureaukratiets virkelige storhedstid. Det kunne nu danne en fuldblods herskende klasse, og det kunne, siger Lewin, erstatte »Stalinkulten« med »statskulten«.⁴

Hele denne Weber-inspirerede analyse af det stalinistiske bureaukrati – og dets dilemmaer – kunne det have været interessant at læse præses' syn på i afhandlingen. Også selv om det jo i dag er lettere for os at se rækkevidden af Max Webers tese om det moderne bureaukratis »værdi-rationalitet«, dvs. at politikken er taget ud af forvaltningen, som dermed kun skal finde de mest effektive måder at implementere de politiske og moralske værdier på, nemlig via »formel rationalitet«. I det 20. århundrede var det som bekendt demokratierne, og ikke diktaturerne, som var bedst til at skabe formelt rationelle forvaltninger.

Lad os gå et lille skridt videre med Max Weber i hånden. Han studerede og gennemlyste bureaukratiet især ud fra dets *historiske* udvikling, herunder ved hjælp af komparativ analyse, og han fandt bl.a. samfund, hvor bureaukratiet var et redskab for fyrstens forgodtbefindende, mens det i andre samfund var vævet sammen med embedsmændenes private interesser. Men Weber havde også noget væsentligt at sige om det moderne bureaukrati og dets tendens til hemmeligholdelse, jf. følgende citat fra kapitlet »Bureaukrati« i bogen *Wirtschaft und Gesellschaft*, som blev publiceret posthumt i 1920, men formentlig delvis er skrevet før Første Verdenskrig:

»Ethvert bureaukrati søger at øge de professionelt informeredes overlegenhed ved at holde deres viden og hensigter hemmelige. Den bureaukratiske forvaltning har altid en tendens til så vidt muligt at være en forvaltning af 'hemmelige møder', den skjuler sin viden og handlinger fra kritik.« Weber nævner herefter som eksempler på viden, der har været hemmeligholdt, bl.a. statsbudgettet, diplomatiets og militærets forvaltning, men også produktionsstatistik i relation til handelspolitikken. Og Weber fortsætter så: »Men bureaukratiets rene magtinteresser har i sig selv virkninger langt ud over de nævnte områder, hvor hemmeligholdelsen er rent sagligt motiveret. Begrebet 'embedshemmelighed' er bureaukratiets specifikke opfindelse; og intet forsvarer af bureaukratiet med en sådan fanatisme som netop denne indstilling, der ikke kan motiveres rent sagligt uden for de nævnte, specifikt kvalificerede områder.«⁵

4 Ian Kershaw & Moshe Lewin (eds.): *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* (New York 1997: Cambridge University Press) s. 70-74.

5 Heine Andersen m.fl. (red.): Max Weber. *Udvalgte tekster*, bd. 2 (København 2003:

Også denne weber'ske analyses mulige grad af relevans for det stalinistiske samfund kunne det have været interessant at høre doktorandens bud på.

Max Weber selv kunne i dén forrevne og traumatiserede verden, han så på i 1919, ikke stille sine studenter andet i udsigt end en politisk »polarnat, isnende mørk og hård, uanset hvilken gruppe der kommer til at sejre i det ydre.« Weber fik som bekendt ret, og der dukkede de af ham forudsete karismatiske ledere op, som tog og holdt fast i magten, om end på andre præmisser end dem, Weber kunne forestille sig. Max Weber frygtede en udvikling i retning af bureaukratiets diktatur, og han pegede på en række forhold, som kunne underminere de rationelle institutioner – og også på, at netop i disse institutioner kan individet blive reduceret til en lille brik i det store spil. Det bureaukratiske industrisamfund ville blive et »jernbur« med ringe håb for de indespærrede – og socialismen opgav Weber også som en vej ud, fordi han mente, at den ville medføre en endnu stærkere bureaukratisering: »Proletariatets diktatur vil blive et bureaukratiets diktatur«, forudså han.⁶

Også mindre fatalistisk-pessimistiske sociologer end Weber, som f.eks. Robert Merton, har understreget den bureaukratiske organisations utilsigtede virkninger – altså kravene om stiv regelanvendelse, specialiseret ansvar, tjenestevejene i sagsbehandlingen – som alt sammen kan indebære, at bureaukratiet ikke bliver effektivt, men tværtimod rigidt, formalistisk og sendrægtigt. Merton kaldte det bureaukratiets *dysfunktionelle* konsekvenser.⁷

Et overordnet spørgsmål er i hele denne forbindelse: I hvilket omfang kan man tale om, at det stalinistiske bureaukrati, og især dets særligt hemmelige apparat, var et enestående *Sonderfall*, og i hvilket omfang var der »blot« tale om en ekstrem version af almindeligt, moderne statsligt, hemmelighedskræmmende bureaukrati – som måske derfor også i det mindste til dels kan forklares og i hvert fald belyses ved hjælp af samfundsvidenskabelig, sociologisk teori?

Og lad os gå endnu et skridt videre ad samme spor: I sin diskussion af det hemmelige stalinske partisystems karakteristika anfører præses nemlig i note 82, som hører til side 105 (i bd. 1), et par engelsksprogede arbejder om hemmelige sikkerhedssystemer, bl.a. den amerikanske senator Daniel Patrick Moynihans bemærkelsesværdige

Hans Reitzels Forlag), s. 100f (i min egen tillempede oversættelse).

6 Egil Fivelsdal: »Om Max Webers sociologi«, i: Max Weber: *Makt og byråkrat. Essays om politikk og klasse, samfunnsforskning og verdier* (Oslo 1971: Gyldendal Norsk Forlag), s. XXI.

7 Se f.eks. Øyvind Østerud: *Statsvitenskap. Innføring i politisk analyse* (Oslo 1996: Universitetsforlaget), s. 82.

bog fra 1998, *Secrecy – The American Experience*. Præses præsenterer dog ikke noget forsøg på komparative eller diakrone analyser eller andre mere systematiske overvejelser om hemmeligholdelse som moderne statsligt fænomen. Daniel Moynihan⁸ var medlem af det amerikanske Senat i 22 år og af dets efterretningsudvalg i otte år, så han taler med stor vægt, når han beskriver, hvad han kalder en amerikansk *culture of secrecy*, hvis nationale sikkerhedsbureaukrati og hemmeligholdelse – med seks millioner hemmeligt-stempledte regeringsdokumenter om året – kom til at udgøre en institution, udviklet under det 20. århundredes store konflikter, som under den kolde krig reelt hindrede, at den amerikanske regering præcist kunne vurdere indre og ydre fjender, og derefter rationelt håndtere dem. Moynihan tænker her langt fra kun på McCarthyismens excesser, men mere alvorligt på de tophemmelige efterretnings- og trusselsanalyser, som ifølge Moynihan – og ifølge den almindelige konsensus blandt koldkrigshistorikere i dag – systematisk stærkt overvurderede den reelle indre og ydre trussel i USA fra kommunismen og Sovjetunionen, både politisk og militært.⁹

Seriøse kritikere af de vildledende analysers hemmelige præmisser blev ofte risikofrit stemplet som fjendens medløbere, 'nyttige idioter' eller til tider endda direkte agenter. Det kan naturligvis med rette anføres, at kritikerne i USA jo ikke var i højrisiko for at miste livet på grund af deres kritik, sådan som sovjetiske kritikere af enhver afskygning var det under Stalin. Her bør det imidlertid medtænkes, at f.eks. USA's tophemmelige, altødelæggende fladebombardementer af Cambodia i årene omkring 1970 primært kunne finde sted, fordi det længe lykkedes præsident Richard Nixon og hans sikkerhedsrådgiver Henry Kissinger i kraft af den amerikanske »hemmelighedskultur« at holde bombningerne skjulte og hemmelige for den amerikanske Kongres og offentlighed. Ifølge CIA's egne vurderinger kostede bombningerne adskillige hundredetusinder af cambodianske bønder livet og bidrog dermed afgørende til den radikaliserende og folkelige opbakning til Pol Pots »Røde Khmer«-bevægelse, som kom til magten i 1975.¹⁰

8 Ikke "Moynihan", som der fejlagtigt står både i noten og i litteraturlisten – til gengæld er det en af de meget få trykfejl, jeg har fundet!

9 Daniel Patrick Moynihan: *Secrecy. The American Experience* (New Haven 1998: Yale University Press), især s. 154-201. For en diskussion af overdrivelserne i Vesten af den sovjetkommunistiske trussel, se tillige nærmere i f.eks. Poul Villaume: »NATO 1949-2009: Fra regional forsvarsalliance til global militær aktør«, i: Troels Frøling: *Fra kold krig til krisestyring – historien om NATOs fremtid* (København 2009: Atlantsammenslutningen), s. 11-33, især s. 12-17.

10 Se hertil f.eks. William Shawcross: *Sideshow: Kissinger, Nixon, and the Destruction of Cambodia* (New York 1979: Simon & Schuster), især s. 209-235; James Peck (ed.): *The*

Hermed er naturligvis ikke antydnet, at en Nixon eller Kissinger og en Stalin på nogen rimelig vis kan sammenlignes politisk. Det ville være meningsløst. Den tankevækkende pointe er derimod, at hemmelige bureaukratiske statsstrukturer under i øvrigt så radikalt forskellige politiske systemer og kulturer i det 20. århundrede kunne forårsage skjult, vilkårlig masseudryddelse af mennesker – og i begge tilfælde dybest set med ideologiske begrundelser, selv om de to ideologier var hinandens antiteser.

Moral og historieskrivning

Det bringer os videre til det næste punkt, som jeg gerne vil berøre, idet det lægger op til mit efterfølgende og sidste hovedpunkt. Det drejer sig om, hvordan vi som faghistorikere og forskere overhovedet bør gå til et vel i grunden så moralsk frastødende fænomen som stalinismen, det stalinistiske apparat og system – og Stalin selv. Det må her være et udgangspunkt, at moralsk stillingtagen ikke bør, og ikke kan, stå i modsætning til videnskabelig historisk analyse. Al seriøs historisk forskning er, bevidst eller ubevidst, eksplicit eller implicit, styret af bestemte moralske værdipræmisser. Lad mig endnu en gang henvise til Max Weber. Ifølge ham bør samfundsforskeren og historikeren ikke bilde sig ind, at det er særlig videnskabeligt at være holdningsløs, for, med Webers berømte ord: »... middelvejen er ikke et hår mere videnskabelig sandhed end de mest ekstreme partiidealer på højre eller venstre fløj.«¹¹

Men hvis *moraliserende* historieskrivning tenderer mod at overskygge eller helt overtager og erstatter søgningen efter de komplekse årsags-sammenhænge og forklaringer, så er vi på gale veje. Historieskrivning må ikke blot blive en retssal, hvor anklagede dømmes eller frikendes, og hvor der fældes endimensionale domme om rigtigt og forkert, godt og ondt. Det er ikke det samme som at sige, at historikeren skal være 'neutral', eller 'værdineutral'. Historikerens forsøg på at *forstå* fortiden og dens aktører og deres handlinger må ikke forveksles med forsøg fra hans eller hendes side på at *forsvare* fortidens aktører og deres handlinger. Det gælder om på differentieret vis at afveje mellem det analytiske, det forstående, og det (for)dømmende. Dén måde at skrive

Chomsky Reader. Noam Chomsky (New York 1987: Pantheon Books), s. 289-297; Edward S. Herman & Noam Chomsky; *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media* (London 1994: Vintage Books), s. 253-296; Jussi Hanhimäki: *The Flawed Architect: Henry Kissinger and American Foreign Policy* (New York 2004: Oxford University Press), s. 43-47.

11 Her citeret efter Egil Fivelsdal, anf. arb., s. XIII.

historie på *åbner* fortiden og forståelsen for de åbne valgsituationer og usikkerheder om fremtiden, som fortidens aktører stod i. De havde ikke den luksus, som vi har i dag, nemlig at vide, hvordan det faktisk ville gå som konsekvens af de beslutninger, der blev truffet.

Den her skitserede tilgang til historieskrivningen må vel også gælde fænomener som stalinismen, det stalinistiske system og Stalin selv. Man kunne have ønsket, at præses havde været lidt mere eksplicit i afhandlingen om de overvejelser, han utvivlsomt har gjort sig om denne problemstilling.

Det udenrigspolitiske apparat og udenrigspolitikken før og under Anden Verdenskrig

Dét bringer os naturligt videre til afhandlingens analyse af det hemmelige stalinske udenrigspolitiske apparat og dets sammenhæng med den sovjetiske udenrigspolitik. I denne kontekst er det, som jeg læser afhandlingen, en af de bærende teser og konklusioner på basis af ikke mindst det nyinddragede kildemateriale, at opbygningen og udvidelsen af de ultra-hemmelige strukturer i det stalinistiske system i årene før, under og efter Anden Verdenskrig i højere grad, end det tidligere er blevet erkendt, må ses i nær sammenhæng med forsvaret mod ikke blot indbildte og ideologisk betingede og forstørrede fjender, men også mod de (perciperede) reelle, ydre militære trusler mod Sovjetunionen fra begyndelsen eller midten af 1930'erne til begyndelsen af 1950'erne. I den indledende forskningsoversigt skriver præses således bl.a. (s. 43, bd. I):

According to a number of the narrative sources used in earlier studies, the overall network of secret and special departments that gradually emerged in all parts of the Soviet system should be seen in the context of the Soviet leadership's efforts to build up an all-embracing mobilisation system in preparation for a coming war. Until recently, strikingly little attention has been paid to this subject by researchers.

Det fremgår da også af afhandlingens s. 279 (bd. I), at der i begyndelsen af 1930'erne eksisterede reelle angrebsplaner mod Sovjetunionen fra Japans side. Og s. 318-319 (bd. I) kan vi læse, at den udenrigspolitiske situation fra 1934-35 og frem faktisk set fra Moskva var alt andet end opmuntrende – »indeed discouraging« – idet en *de facto* japansk-tysk-finsk

alliance rettet mod Sovjetunionen var under opbygning. Ifølge præses anså Stalin og andre bolsjevikiske ledere på dette tidspunkt sandsynligvis en ny storkrig for uundgåelig, og de så formentlig en sådan krig som den mest realistiske, måske endda den eneste måde, hvorpå nye proletariske revolutioner kunne udløses i Europa – hvilket igen, på langt sigt i hvert fald, blev anset for at være den eneste varige mulighed for at sikre Sovjetunionen mod flere angreb fra vest.

Den spændte internationale situation fra 1934-35 og derefter betød således, at fokus i endnu højere grad end før blev rettet mod at styrke landets militære forsvar og mod at stabilisere Sovjetunionens eget bagland. I afhandlingens bibliografiske addendum (bd. II, s. 502) kan vi læse, at den allernyeste forskning baseret på nyåbnede sovjetiske arkiver netop understreger forsvarshensynets vigtige indflydelse på Stalins masseudrensninger i 1937-38. Og s. 547 (bd. I), og gentaget i den samlede konklusion s. 315 (bd. II), hedder det, at Stalin før, under og efter Anden Verdenskrig lagde ekstraordinært stor vægt på en ultrahemmelig opbygning af strategiske lagre af råstoffer, brændstof og militært materiel – og *især* i månederne før 22. juni 1941, altså op til Hitler-Tysklands angreb på Sovjetunionen.

Hvad angår Komintern, blev også dette organ og dets hemmelige sektorer af Moskva set som og brugt som en del af Sovjetunionens nødvendige forsvarsberedskab i den forestående, uundgåelige krig – som altså formentlig ville blive det militære opgør med verdenskapitalismen og den kapitalistiske omringning. S. 169-170 (bd. II) kan vi læse, at udgangspunktet for den sovjetiske ledelse under Stalin var, at fordi en ny verdenskrig blev anset for uundgåelig, satsede man alt på at give den i begyndelsen svage og underlegne sovjetiske stat et så effektivt forsvarsberedskab som muligt. De kommunistiske partier i Vesten var her potentielt vigtige allierede i en kommende krig. I afhandlingens konklusion lyder det (s. 315, bd. II), at den nyeste forskning understreger mobiliseringsarbejdets voksende betydning, idet det blev anset for nødvendigt at eliminere alle potentielle – reelle og indbildte – femte kolonner og deres sociale basis i tilfælde af den krig, man altså anså for uundgåelig.

Betyder alt dette så, at Stalins hemmelige apparat faktisk kan siges i nogen grad at have virket efter sin formentlig tiltænkte hensigt, både før og under krigen mod Hitler-Tyskland – altså direkte og indirekte i forsvarsberedskabets tjeneste? Er dette, hvad det nyeste kildemateriale synes at bekræfte? Hvis der blot i et vist omfang kan svares bekræftende herpå, så er det måske lidt lettere at forstå – og eventuelt endda accep-

tere – den ganske opsigtsvækkende og provokerende nytolkning i den fremtrædende britiske historiker og Stalin- og Sovjetforsker Geoffrey Roberts' nyeste bog, *Stalin's Wars* (2006). Heri er Roberts' konklusion, at selv om Stalin var en morderisk despot og langt fra dét militære geni, som han blev fremstillet som i Sovjetunionen i 1945, så var det ikke desto mindre *hans* ledelse, autoritet og mobilisering af krigsindsatsen og forsvaret mod Hitler-Tyskland, da angrebet først var kommet, som – om end til en forfærdende pris – var afgørende for Hitlers nederlag på Østfronten. Her bandt Den Røde Hær 70 pct. af de tyske hærstyrker, og dette blev dermed også afgørende for Anden Verdenskrigs udfald. Altså det store paradoks stillet helt op på spidsen, sådan som Geoffrey Roberts gør: At uden diktatoren og tyrannen Stalins indsats under Verdenskrigen havde demokratiet næppe sejret i Vesteuropa.¹²

I denne sammenhæng er det i øvrigt interessant, at nytilgængelige arkiver ifølge afhandlingens bibliografiske addendum (s. 500-505, bd. II) viser, at særdeles kritiske rapporter 'nedefra' om forsvarsberedskabet faktisk nåede Stalin i 1937-38. Dette synes at nødvendiggøre i det mindste en vis nuancering af det generelle og formentlig i øvrigt rimelige ræsonnement s. 535f. (bd. I), at (terror) frygten medførte en tendens til at *skjule* ubehagelige fakta og tendenser for Stalin og systemets top, og at dette igen førte til en ond cirkel, hvor man – især op til 22. juni 1941 – forelagde Stalin det, man troede, at han gerne ville høre, hvilket forstærkede tendensen til tilfældighed og vilkårlighed i beslutningsgrundlaget.

Det udenrigspolitiske apparat og udenrigspolitikken efter 1945: Den kolde krig

Endelig hvad angår årene efter Anden Verdenskrig, altså den tidlige kolde krigs periode, fremgår det som allerede nævnt af afhandlingen, at den ekstremt hemmelige oplagring af strategiske lagre m.v. fortsatte her – men også (s. 593, 597 ff., bd. I), at den sovjetiske militære oprustning efter krigen først for alvor begyndte i 1950-51, altså nogenlunde samtidig med, at det nystiftede NATO organiserede sig med permanente militære strukturer og stabe i Vesteuropa. Over syv sider (s. 597-603, bd. I) tematiseres Stalins forsvarsforberedelser og tilsyneladende reelle bekymring for et angreb fra vest i årene 1951-53, en bekymring, som ifølge afhandlingen blev forstærket både af Stalins konflikt med

12 Geoffrey Roberts: *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939-1953* (New Haven/London 2006: Yale University Press). Roberts' værk kan med fordel suppleres af f.eks. Niels Bo Poulsen: *Den Store Fædrelandskrig. Statsmagt og mennesker i Sovjetunionen, 1939-1955* (København 2007: Høst & Søn), hvis tese og tilgang er noget anderledes.

Jugoslaviens Tito – som USA og NATO søgte tilnærmelser til – og af den amerikansk-britiske psykologiske krigsførelse mod Østblokken og de vestligt støttede hemmelige undergrundsoperationer inden for Østblokken, som skulle destabilisere regimerne dér. Stalin udelukkede ikke muligheden for fredelig sameksistens med den kapitalistiske omverden på kort og måske lidt længere sigt, men i sidste ende var Stalin overbevist om, at krigsfaren bestod, så længe verdensimperialismen bestod, lyder præses' tolkning.

Implikationen synes at være, at den opfattede, ydre trussel som her beskrevet i Stalins øjne i høj grad bidrog til at opretholde de ultra-hemmelige stats- og partistrukturer – stadig i *forsvarsøjemed*. Det fremhæves dog af præses, at kildematerialet ikke er entydigt, og at visse dokumenter peger i retning af, at Stalin faktisk på visse tidspunkter i begyndelsen af 1950erne overvejede at mobilisere til en forebyggende krig mod Vesten, inden NATO blev for stærk. Det til rådighed stående kildemateriale på dette punkt er dog stadig modsigelsesfyldt og utilstrækkeligt, og det peger tilsyneladende i forskellige retninger (s. 600-603, bd. I).

Denne læsning af det nye sovjetiske kildemateriale og af den relevante forskningslitteratur stemmer nogenlunde med min egen læsning af det tilgængelige, primære og sekundære sovjetiske og østlige materiale, som i dag i stort omfang foreligger i oversat engelsksproget version.¹³ Præses' gennemgang af disse spørgsmål er præget af en betydelig forsigtighed i fremlæggelsen af materialet – her drages der ingen entydige konklusioner. Det kan jo være fornuftigt nok, i lyset af materialsituationen. Alligevel er fremtrædende Sovjet- og koldkrigsforskere som bl.a. post-revisionisten Vojtech Mastny noget mere klare og entydige i deres tolkninger. Mastny konkluderede således i 2006 på grundlag af studier via tjekkoslovakiske arkiver af faktiske sovjetiske krigsplaner (altså ikke blot øvelsesplaner) fra Stalin-tiden 1948-53 og fra årene derefter, at disse planer var éntydigt defensive og kun forudså operationer på eget territorium.¹⁴

Allerede ti år tidligere, i sin meget roste bog fra 1996 om Sovjetunionen og den tidlige kolde krig, konkluderede Mastny ud fra de østlige kilder, at Stalins følelse af usikkerhed nok af og til havde fået ham til at tage visse risici, når det syntes muligt, men at han aldrig ønskede at

13 Først og fremmest i kraft af den uvurderlige indsats fra stabene bag det Washington-baserede *Cold War International History Project* (CWIHP) og det Zürich-baserede *Parallel History Project on Cooperative Security* (tidligere: *Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact*) (PHP).

14 Vojtech Mastny: »Introduction«, i: V. Mastny, S. G. Holtmark & A. Wenger (eds.): *War Plans and Alliances in the Cold War* (London/New York 2006: Routledge), s. 4.

overskride delingslinjen mellem Øst og Vest i Europa. Vesten havde derfor dengang fejlbedømt den sovjetiske trussels omfang og karakter; man havde naturligvis ikke misopfattet, at stalinismen var et ubetinget onde, men den sovjetiske trussel mod Vesten var i vidt omfang var blevet misforstået, konkluderede Mastny.¹⁵

Disse konklusioner er altså siden blevet yderligere dokumenteret og bestyrket, senest også i de to store og måske hidtil bedste post-revisionistiske synteser om den kolde krigs historie, begge udkommet i 2007, skrevet af to af de fineste kendere af det nu tilgængeliggjorte kildemateriale fra både Øst og Vest, nemlig de internationalt højt anerkendte historikere Vladislav Zubok (*A Failed Empire*) og Melvyn Leffler (*For the Soul of Mankind*). De konkluderer også, at Stalin i 1945 ikke havde nogen *masterplan*, eller noget der blot lignede det, for efterkrigstiden – bortset fra, at han og hans nærmeste håndgangne havde et klart ønske og også en forventning om at bevare og fastholde et venskabeligt – eller i hvert fald realpolitisk – samarbejde med USA og Storbritannien. I lyset af de traumatiske sovjetiske krigserfaringer forventede Stalin Vestmagternes forståelse for, hvad diktatoren anså for Sovjetunionens legitime sikkerhedsinteresser, ikke mindst i forhold til Tyskland og 'den polske korridor'.¹⁶

Det er vist ikke så kendt, men i virkeligheden var det sovjetiske Amerika-billede både i 1945 og i 1920erne og 1930erne overraskende positivt. Det lå ikke uden videre i kortene, at Sovjetunionen og USA skulle blive hinandens absolutte hovedmodstandere i efterkrigstiden. Når det sovjetiske bruttonationalprodukt i 1937 lå 60 pct. over 1928-niveauet og dermed gjorde Sovjetunionen til et højvækstland i forhold til andre industrilande i perioden, og når den sovjetiske vækstrate i årene 1913-1940 lå højere end vækstraten i det zaristiske Rusland fra 1885-1913,¹⁷ ja, så skyldtes det i det mindste til dels samarbejdet med og inspirationen fra netop USA.

Vladislav Zubok beskriver således i *A Failed Empire*, hvordan USA længe havde fremkaldt respekt og beundring i sovjetiske teknologisk orienterede eliter, som siden 1920erne havde forsikret, at de ville gøre Rusland til »et nyt og mere strålende Amerika«, som det blev formuleret. Taylorisme og Fordisme, de mest udbredte organiserede

15 Vojtech Mastny: *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years* (New York 1996: Oxford University Press), især s. 58-133 og s. 191-198.

16 Vladislav Zubok: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev* (Chapel Hill 2007: The University of North Carolina Press), især s. 13-43; Melvyn P. Leffler: *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union, and the Cold War* (New York 2007: Hill and Wang), s. 15-83.

17 R. W. Davies, Mark Harrison & S. G. Wheatcroft: *The Economic Transformation of the Soviet Union 1913-1945* (Cambridge 1994: Cambridge University Press), s. 45f.

produktionssystemer af amerikansk oprindelse, var på alle sovjetiske fabriksdirektørers og ingeniørers læber. Stalin selv opfordrede i midten af 1920'erne stærkt sovjetiske kadre til at kombinere »russisk revolutionær skala« med »den amerikanske forretningstilgang«. Under industrialiseringskampagnen 1928-36 rejste hundreder af 'røde direktører' og ingeniører, herunder politbureauemedlem Anastas Mikoyan, til USA for at lære om masseproduktion og moderne industriledelse, f.eks. maskinbygning, metallurgi, forarbejdning af kød, mejeridrift, osv. Sovjetunionen importerede amerikansk *know-how* i stor stil, inklusive komplette teknologier til fremstilling af spiseis, *hot dogs*, sodavand, og stormagasiner modelleret efter *Macy's*.¹⁸

Men et sådant fortsat amerikansk-sovjetisk samarbejde skulle altså ikke komme til at fortsætte efter Anden Verdenskrig, ifølge Melvyn Leffler først og fremmest fordi lederne i både Øst og Vest ikke var i stand til at overvinde deres frygt og ængstelser for nye krige og kriser eller lægge deres håb og drømme om en anden verden – i deres eget billede – til side. Erfaring, erindring og ideologi skabte og formede politikken på begge sider af den tidlige kolde krigs demarkationslinje, og ikke mindst det dybe traume fra Anden Verdenskrig forfulgte Stalin og de øvrige Kreml-ledere.¹⁹

Som Leffler skrev for nylig i en faglig 'roundtable'-diskussion om sin bog, *For the Soul of Mankind*, så er det værd at huske på, at på baggrund af de traumatiske erfaringer med de første 45 år af det 20. århundrede var det lige efter Anden Verdenskrig langt fra sikkert for de fleste mennesker i verden, om den demokratiske kapitalisme virkelig ville have evnen til at undgå endnu en økonomisk depression eller at mildne de økonomiske cyklus'er, eller til at fastholde freden, eller til at overvinde kolonialisme og racisme, eller til at give befolkningerne lige muligheder. Og Leffler stiller så spørgsmålet til sine historiker-fagfæller: »Why can't we see Stalin as vicious, brutal, paranoid, calculating, devious, and untrustworthy, as I see him, and at the same time acknowledge, as I also try to do, that he could sometimes act defensively, prudently, conservatively, undecisively?«²⁰

18 Zubok: *A Failed Empire*, anf. arb., s. 11f.

19 Leffler: *For the Soul of Mankind*, anf. arb., s. 4-9.

20 Melvyn P. Leffler: »Roundtable Response«, i: *Passport. The Newsletter of the Society of American Foreign Relations*, Vol. 19, Issue 2, September 2008, s. 31-34.

Afslutning

Det har været min opgave især at pege på nogle større og mindre problemer af faglig art, eller i det mindste diskutabile eller diskussionsværdige punkter, som doktorandens afhandling rejser eller inspirerer til. Dét må imidlertid ikke overskygge, og har forhåbentlig ikke overskygget, at vi her har at gøre med et overordentlig kompetent, omhyggeligt – indtil det pertentlige! – historisk forskningsarbejde, som i mange år frem vil være et uomgængeligt udgangs- og referencepunkt for enhver, der beskæftiger sig seriøst med Stalins og det stalinske Sovjetunionens politiske strukturer og institutioner.

Jeg kan ikke lade være med også at nævne, at en afhandling af de dimensioner, både kvalitativt og kvantitativt, og den langvarige faglige fordybelse, som den afspejler, er blevet et særsyn ved de humanistiske fakulteter her i landet, hvor noget så fundamentalt som tid og midler til uforstyrret, sammenhængende forskningstid i selvvalgte emner, man finder interessante, desværre i stigende grad, og efter voksende tryk udefra, er blevet et knapt gode.

Historieforskning er, som den hollandske historiker Pieter Geyl udtrykte det, »an argument without an end« – en diskussion, der aldrig slutter. Sådan opfatter jeg også præses' afhandling: Selv om der på flere måder er tale om et monumentalt værk – et livsværk – så prætenderer heller ikke dette arbejde at sige det sidste ord, eller at sætte det sidste punktum. Mange kilder i stadig lukkede arkiver fra Stalin-tiden, både i Rusland og andre steder, venter fortsat på at blive tilgængelige og udnyttet af historikere. Og nye generationer af historikere vil stille nye spørgsmål til de gamle kilder og til de endnu utilgængelige kilder – og de vil dermed aflokke kilderne nye svar.

Diskussionen fortsætter. Men præses har så sandelig ydet sit bidrag. Som disputatsbedømmelsesudvalget skriver i sin konklusion: »Afhandlingen som helhed repræsenterer en yderst fortjenstfuld og særdeles solid forskningsindsats på højt niveau inden for et meget væsentligt emne i det 20. århundredes internationale historie.«

Der er god grund til at ønske både forskerverdenen nationalt og internationalt og doktoranden selv et stort til lykke med hans *opus magnum*. Et værk, som under læsningen af det ofte har mindet mig om Oscar Wildes sentens om den gode historieskrivning: »Any fool can make history; but it takes a genius to write it«.